

*T.ü.f.d., dos. Əmirbəyova Nəriminə
AMEA A.A.Bakxanov adına Tarix İnstitutunun
"Ümumi tarix" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi.
zamburek@mail.ru*

AXC DÖVRÜNDƏ MİLLİ ORDUNUN YARANMASINA XARİCİ ÖLKƏLƏRİN MÜNASİBƏTLƏRİ.

Acar sözlər: AXC, Milli Ordu, S. Mehmandarov, Denikin, kəşfiyyat
Key words: ADR, national army, S. Mehmandarov, Denikin, intelligence service
Ключевые слова: АДР, Национальная Армия, С. Мехмандаров, Деникин, разведка

Aydın məsələdir ki, hər bir dövlət, istər çoxdan yaranmış olsun, istərsə də yenidən özünü süveren bir ölkə kimi qorumağı bacarmalıdır. Bu baxımdan 1918 - ci ildə yaranmış AXC - də istisna deyildir. 1917 - ci il fevral inqilabından dərhal sonra Azərbaycanın gələcəyini düşünən ziyalılar, peşəkar vətənpərvər hərbiçilər öz qarşılıqlarına belə bir vəzifə qoyurlar ki, gələcək Demokratik Azərbaycanın milli ordusunu yaratsınlar.

Qeyd edək ki, çətinliklə də olsa 1918-1919- cı illərdə Azərbaycan milli ordusu yaradıldı. Lakin onun inkişaf və təkmilləşdirilməsi məsələsinin qarşısında çox iri maneələr ortaya çıxdı ki, bu da əsasən ruslar və ingilislərlə bağlı idi. Ruslar Türkiyə ilə sərhədlərini möhkəmlətmək üçün öz ordularını Ermənistan və Gürcüstan ərazisində cəmləşdirdilər. İngilislər də Azərbaycan hökumətindən tələb etdilər ki, türk zabitlərini respublikadan uzaqlaşdırsın. Hökumət ac və işsiz rus zabitlərini milli orduya cəlb etməyə məcbur oldu. Rus və gürcü zabitləri belə bir ölverişli işə sevinə - sevinə razı oldular. Lakin həmin komandirlər əsgərlərin ana dilini bilmədiyindən onların hərbi hazırlığını təşkil edə bilmədilər. Üstəlik, bolşevik və daşnak siyasəti ilə bütün kazarmalar, hərbi qurğular dağıdıldı. Bu açıq - achiğna ziyankarlıq və düşməncilik idi. Hətta həmin dövrdə general S.Mehmandarovun əleyhinə intibahnamələr də yayılırdı. Xalqına sadıq olan general Mehmandarovu camaatın və milli hərbiçilərin içərisində nüfuzdan salmaq istəyirdilər [7].

Sovet Rusiyası Azərbaycanın işğalını hazırlamaq üçün təcürbəli və avantürüst bolşevikləri buraya göndərirdi. Onlar isə Moskvadan aldıqları təlimata görə Azərbaycan milli ordusunu daxildən zəiflətmək, parçalamaq, hökumətə qarşı qaldırmaq, müxtəlif xarakterli təxribatlar etmək üçün dəridən - qabıqdan çıxırdılar.

Məsələ burasındadır ki, yalnız bolşeviklər deyil, Rusiyanın "ağ generalı" da Azərbaycan dövlətini " bölünməz Rusiyanın" tərkibinə daxil etmək, bu alınmasa isə onu darmadağın etmək niyyətində idilər.

1919 - cu ilin aprel ayının 25 - də Tiflisdə respublikalar arasında iqtisadi, mədəni, hərbi əlaqələr yaratmaq üçün nümayəndələr toplaşmışdı. Onlar eyni zamanda sərhəd münacişələrini də həll etməli idilər. Ermənistan danışıqları pozmaq üçün bu məsələyə biganə yanaşır[5].

1919 - cu il may ayının 26 - da " Müsavat" partiyasının təkid ilə parlament Denikin ordusunun Petrovski və Dərbəndi tutmasının Azərbaycanın müstəqilliyi üçün böyük təhlükə yaranması məsələsinə baxdı[1]. M.Ə.Rəsulzadə qeyd etdi ki, "Azərbaycan xalqı həyəcan içindədir... müstəqilliyimizi qorumaq zəruridir, çünki Dağıstan Azərbaycanının qapısıdır. Dağıstanda əyləşən düşmən Azərbaycanın və bütün yaranan dövlətlərin düşmənidir, üzərində mənfur fikirlə gələn düşməndir və onların hərəkətini görəndə əhali evində rahat oturma bilməz!!![2]

Əlbəttə, general Denikin hiyləgərcəsinə əvvəlcə bir məktub göndərmişdi ki, bəs o, müstəqil Azərbaycan dövlətini tanıyır. Lakin Denikin sonra bunun tam əksinə olan bəyanat verdi. Bəyanatdan bir qeyd: "Cənubi Rusiyanın silahlı qüvvələrinin komandanı Azərbaycanı Rusiyadan ayrılmış hesab etmir. O, Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi yalnız Rusiyanın ali hakimiyyətini tanıyandan sonra qəbul edəcəkdir"[5].

Bu məktubu Nəsim bəy Yusifbəyli parlamentin 5 iyun 1919 - cu il tarixli iclasında açıqladı[2]. Azərbaycan hökumətinin mətin mövqeyi İngiltərə hökumətini məcbur etdi ki, onlar Denikinə qarşı təsirli tədbir görsünlər. İyunun 11 - də general Kori (o Tomsonu Zaqafqaziya əvəz etmişdi N.M)

N.Yusifbəyliyə məlumat vermişdi ki, Azərbaycan və könüllü ordu arasında Petrovskdan 5 mil cənbudan keçən Demokratiya xətti yaradılmışdır. Denikinə bu xətti keçmək qadağan edilirdi[2].

Denikin təhlükəsinə qarşı hətta bəzi müsəlman təşkilatları açıq - achiğna təbliğat aparmağa başlamışdılar.

1919 - cu ilin martında Denikin ordusunun əkskəşfiyyatının Gəncədə işləyən agenti işfə edildi. Bunun ardınca əkskəşfiyyatın rəisi, kapitan Çernuşev yaxalandı. Maraqlıdır ki, rus agentləri eyni zamanda ingilislərə də xidmət edirdilər. Məsələn, məlum olmuşdur ki, Smislova ingilislər üçün Azərbaycandakı türk zabitlərinin siyahısını hazırlamışdı. Rus ordusunun keçmiş poruçiki Okayev həm Denikinin, həm ingilislərin, həm də Bakının axtarış polisində qulluq etmişdir. Baş qərargahın növbətçi generalı Jilyayev 3 - cü Gəncə alayının komandir köməkçisi polkovnik Hayzek və bir çox zabitlər Azərbaycana qarşı agentlik edirdilər[9].

Denikin kəşfiyyatının əsas məqsədi müstəqilliyini elan etməsi və " bölünməz Rusiya" ideyasına qarşı çıxan xalqlar barədə, onların gördükləri işlər barədə məlumatlar toplamaq və onların qarşısını almaq idi. Bu məsələdə demək olar ki, onların fikri bolşevik Rusiyanın mövqeyi və hərəkətləri ilə üst - üstə düşürdü.

Denikin kəşfiyyatının işfə olunması müdafiə nazirliyinin əməkdaşlarını bərk təşviş salmışdı. Çünki məlum olmuşdur ki, Azərbaycan milli ordusu haqqında bütün məlumatları respublikanın hakim dairələri ilə yaxın olan və məsul şəxslər verirdilər. Elə xoşagəlməz hadisələrdən sonra nazirliyin qarşısında rus zabitlərinin dəyişdirilməsi kimi mühüm bir məsələ yaranır. Lakin onların kimlərlə dəyişdirilməsi də çətin bir problem kimi öz həllini gözləyirdi, çünki türk zabitlərinin Azərbaycan milli ordusuna cəlb olunmalarına ingilislər imkan vermirdi və bu fikirlərdən dönmək belə niyyətində də deyildilər[3].

Hərbi nazirin Nazirlər Soveti sədrinə göndərdiyi 1665 N- li 21 aprel 1919 - cu il tarixli raportunda deyilir ki, türkləri orduya qəbul etməməyimizin səbəblərindən biri ingilislərdir. Əks təqdirdə ingilis komandanlığı ilə münasibətlərimiz kəskinləşə bilər[6].

Əliəğa Şıxlinski (1918-1920-ci illərində hərbi nazirin köməkçisi)[4] və Qala alayı komandirinin dediyinə görə denikinçilər 1920 - ci ildə geri çəkilməkdən gəmidə dənizə bir qutu atırlar. Qala alayının əsgərləri həmin qutunu dənizdən çıxarıb götürürlər. Qutu açıldıqdan məlum olmuşdur ki, Denikin Azərbaycan Ordusunu heç də öz ordusundan pis tanımır. Silahların miqdarı, ordu və ayrı - ayrı birləşmələr üzrə əmrləri, zabit heyətinin təyinatı, silahları, hətta yaşadıkları ünvanlar və başqa mühüm sənədlər agentlər tərəfindən Denikin ordusunun qərargahına ötürülürdü[.].

İş o yera çatmışdı ki, ingilis komandanlığı, Azərbaycan hərbi nazirini saymadan hərbi hissələrinin rəislərinə əmr və sərəncamlar göndərirdi. Bu baxımdan general S. Mehmandarovun və Məmməd bəy Sulkeviçin[4] Nazirlər Soveti sədrinə yazdıqları 15 aprel 1919 - cu il tarixli 1633 N- li raportu çox maraqlıdır. "İngilis komandanlığının bizim hakimiyyət orqanlarına, hökumətimizin qoyduğu qayda-qanunlara qarşı davam edən saymazcana münasibəti barədə 2 aprel 1553 N- li raportuna əlavə olaraq bildirməyi özümə borc bilirəm. Belə ki;

1) Cari ilin aprel ayının 1 - də heç bir xəbərdarlıq olmadan Ağstafa və Gəncə stansiyalarında induslardan ibarət (Hindistanda qulluq etmiş ingilis əsgər və zabitlər nəzərdə tutulur) 100 nəfərlik dəstə meydana olub. İngilis komandanlığı Azərbaycan dəniz yolunun həmin stansiyalarda keçən "eşalon" və yüklərini qorumaq məqsədi güdürsə, onlar üçün yollar nazirliyi və hərbi idarə ilə razılaşmaq o qədər də çətin olmazdı[6].

İngilis komandanlığına yaxşı məlumdur ki, rəisin başı üstündən onun tabeçiliyində olanlara müraciət etmək nəinki nəzakətsizliyin ümumi qanunlarını pozur, həm də dövlətin idarə olunmasında pozuculuq yaradır.

2. Gəncə qubernatorunun 10 aprel tarixli 1958 N - li raportundan (əlavə olunur) aydın olur ki, ingilislər hərbi nazirin və rəislərin başı üzərindən ordunun komanda heyəti ilə əlaqəyə girmək cəhdi göstərirlər...

3. Şəxssən mən ingilis komandanlığının bütün qanuni istəklərinə doğru həmişə getməyə və məndən asılı olan bütün məsələləri namusla yerinə yetirməyə hazırım. Lakin ingilisləri də, özlərinin bildiyi kimi, işlərinə qarışmadıqları ölkənin qanunlarına lazım olduğu kimi yanaşmağı öyrətmək lazımdır...[6]

Hələ bunlar azmış kimi, ingilis komandanlığının göstərişinə əsasən ingilis kapitan Delli Denikin ordusunun zabiti ilə birlikdə Azərbaycan ordusunun mövqelərini gəzir, körpülərin minalamb - minalanmadığını yoxlayır, hərbi obyektlərin fotoşəkillərini çəkir, müsəlmanların - əhval - rühiyyəsini öyrənmək üçün adamları sorğu - suala tuturlar.

Hərbi nazir S. Mehmandarov ingilislərin belə hərəkətlərinə etiraz olaraq I dünya müharibəsində onların tərəfindən təltif olunduğu ordenindən imtina edir[7]. Denikin ordusunun yaratdığı təhlükənin qarşısını almaq üçün 1919-cu il iyunun 16 - da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Gürcüstan hökuməti 3 illik hərbi saziş bağladılar. Sazişə əsasən Denikin bu ölkələrə hücumu olarsa qüvvələri birləşdirib düşməne qarşı çıxış etməlidirlər[5].

Müqaviləni Azərbaycan tərəfdən xarici işlər naziri Cəfərov və Baş Qərargahın rəisi Sulkeviç, Gürcüstan tərəfindən isə xarici işlər naziri Qeçəqori, hərbi nazir Qalişvili, hərbi nazirin köməkçisi general - mayor Keçevanov və general Oçişelidze imzalamışlar[5].

Ermənilər həmin vaxt Denikinlə gizli müqavilə bağlayırlar və rusların köməyi ilə yaxşı silahlanmış qüvvələrini Qarabağa və Dilicana toplayırlar.

Denikin isə Azərbaycanın diqqətini yayındırmaq üçün Dağıstanda hücum əməliyyatına başlayırdı. Azərbaycanın hərbi nazirliyi bununla əlaqədar olaraq dörd cəbhə müəyyənləşdirmişdi:

- 1) Stansiya Yalama - Xaçmaz - Bakı
- 2) Dilican - Qazax - Ağstafa
- 3) Dilican - Gədəbəy - Gəncə
- 4) Gorus - Şuşa - Yevlax"

Qarabağın müdafiəsi üçün 4 batalyon və 1 atlı alay, Gəncəyə 3 batalyondan ibarət alay, gəndərmək nəzərdə tutulmuşdur. Hətta Azərbaycan hökumətinin Bakıdan köçürmək planı da hazırlanmışdır. Bundan başqa belə bir ağır şəraitdə denikinçi zabitlərin ordumuzu və Azərbaycanı tərk etmələri barədə əmr hazırlanmışdır[10].

Bu qanunauyğun tədbirlər planı idi, çünki nə Rusiya, nə İngiltərə, nə Denikin, nə də ki, bir sıra başqa dövlətlər Azərbaycanın milli ordusunun tam formalaşmasını, eynilə Azərbaycanın tam surətdə suverenliyini istəmirdilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild.— Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998. — 976 səh.
2. Azərbaycan xalq cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab Stenoqrafik hesabatlar). - Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998 - 992 səh.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası I cild. Bakı-2004. 440 səh.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası I cild. Bakı-2004. 472 səh.
5. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. Баку, 1998.
6. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия. Баку, 1998
7. Nəcəfova N. "Cümhuriyyət ordusunun memarı", Azərbaycan qəzeti, №42 (174), 5-11 dekabr 2012-ci il, səh. 13. (azərb.)
8. Nəzərli Ş. "General Əliqə Şihlinski ömrü" Bakı- "Uğur" 136 səh.
9. Süleymanov M. . Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. I cild. Tehran 2014- 760 səh.
10. Süleymanov M.. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. II cild. Firuzan 2014- 696 səh.

THE ATTITUDE OF FOREIGN STATES TOWARDS THE FORMATION OF A NATIONAL ARMY DURING THE PERIOD OF ADR.

Summary

In this article, based on the verbatim documents of the ADR parliament and military reports, the relations of foreign states to the creation of the National Army during the existence of the Azerbaijan Democratic Republic are being investigated.

On the part of Soviet Russia, Denikin, the British government, and the Armenian separatists, attempts were repeatedly made to de-organize work in the creation and strengthening of the national army. For their part, the young ADR government and the War Ministry made every effort to stop these attempts.

ОТНОШЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ ГОСУДАРСТВ К ОБРАЗОВАНИЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ АРМИИ В ПЕРИОД АДР.

Резюме

В данной статье на основе стенографических документов парламента АДР и военных рапортов исследуются отношения иностранных государств к созданию Национальной армии в период существования Азербайджанской Демократической Республики.

Со стороны Советской России, Деникина, английского правительства и армянских сепаратистов не раз были предприняты попытки для деорганизации работы в создании и укреплении национальной армии. Со своей стороны молодое правительство АДР и Военное министерство прилагали все усилия для пресечения этих попыток.